

ข้อมูลจังหวัดศรีสะเกษ

ศรีสะเกษ เป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ลักษณะภูมิประเทศทางตอนใต้เป็นที่สูง และค่อย ๆ ลาดต่ำไปทางเหนือลงสู่ลุ่มแม่น้ำมูลซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของจังหวัด ปัจจุบันมีเนื้อที่ 8,840 ตารางกิโลเมตร ประกอบด้วยอำเภอ 22 อำเภอ มีประชากรราว 1.47 ล้านคน ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลาย ซึ่งพูดภาษาถิ่นต่าง ๆ กัน อาทิ ภาษาลาว (สำเนียงลาวใต้ซึ่งใช้ครอบคลุมทั้งฝั่งอุบลราชธานีและจำปาศักดิ์), ภาษากูย, ภาษาเยอ และภาษาเขมรถิ่นไทย ส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชนและนับถือผีมาแต่เดิมมีการตั้งถิ่นฐานในจังหวัดศรีสะเกษมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเกิดพัฒนาการที่เข้มข้นในสมัยอาณาจักรขอมซึ่งได้ทิ้งมรดกทางวัฒนธรรมหลายประการไว้ เช่น ปราสาทหินและปราสาทกู่ ครั้นในสมัยอาณาจักรอยุธยาตอนปลาย ได้มีการยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวน(บริเวณใกล้ปราสาทกุด หรือปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวน วัดเจ็ก อำเภอขุขันธ์ ในปัจจุบัน) เป็นเมืองขุขันธ์ พ.ศ. 2449 ได้มีการย้ายเฉพาะ ศาลากลางเมืองขุขันธ์ จากที่ตั้งเดิม คือ อำเภอเมืองขุขันธ์ ไปตั้งบริเวณศาลากลางเมืองศรีสะเกษ แต่ยังคงใช้ชื่อ ศาลากลางเมืองขุขันธ์ ส่วนพื้นที่ อำเภอเมืองขุขันธ์ เมืองขุขันธ์ ประเทศสยาม ยังอยู่ที่ตั้งแห่งเดิม โดยเหตุผลที่ย้ายเฉพาะ ศาลากลางเมืองขุขันธ์ จากที่ตั้งเดิมก็เพื่อความมั่นคง กล่าวคือ

๑. พื้นที่ซึ่งจะยกฐานะหรือตั้งเป็นจังหวัด มักจะไม่ตั้งในพื้นที่ติดพรมแดนของประเทศเพื่อนบ้าน
๒. เพื่อป้องกันการแสวงหาเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจผู้ล่าเมืองขึ้น โดยเฉพาะประเทศฝรั่งเศส เป็นต้น
๓. เพื่อรองรับความเจริญที่จะเกิดขึ้นในอนาคต โดยเฉพาะยุคนั้น จะสร้างเส้นทางรถไฟจากโคราชสู่ปลายทางอุบลราชธานี
๔. เพื่อให้ห่างไกลจากการรบกวนของผู้ที่ยังเคารพศรัทธาท้าวบุญจันทร์(น้องชายเจ้าเมืองขุขันธ์ท่านที่ ๙) ที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏซึ่งถูกปราบและเสียชีวิต

พ.ศ. 2459 ตรงกับวันที่ วันที่ 19 พฤษภาคม 2459 ร.6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำว่า “เมือง” เป็น “จังหวัด” ผู้ว่าราชการเมือง เรียกว่า “ผู้ว่าราชการจังหวัด” เมืองขุขันธ์ จึงเปลี่ยนนามจากเดิมเป็น จังหวัดขุขันธ์

พ.ศ. 2460 พื้นที่ของ อำเภอเมืองขุขันธ์ จังหวัดขุขันธ์ ประเทศสยาม ยังคงอยู่ที่ตั้งเดิม แต่ต่อมาวันที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๐ อำเภอเมืองขุขันธ์ ถูกเปลี่ยนชื่อเป็น อำเภอห้วยเหนือ และอำเภอเมืองศรีสะเกษ ถูกเปลี่ยนชื่อเป็น อำเภอศรีสะเกษ (ที่มา : ราชกิจจานุเบกษาเล่ม 34 หน้า 40 วันที่ 29 เม.ย. 2460)

พ.ศ. 2481 เปลี่ยนชื่อจังหวัดชุนชันธ์ เป็นชื่อ จังหวัดศรีสะเกษ เปลี่ยนชื่อ อำเภอห้วยเหนือ เป็นชื่อ อำเภอชุนชันธ์ ตั้งแต่วันที่ ๑๔ พ.ย. ๒๔๘๑ เป็นต้นมา

แหล่งท่องเที่ยวและสถานที่สำคัญในจังหวัดศรีสะเกษ เช่น อุทยานแห่งชาติเขาพระวิหาร ผามออีแดง, สวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ ศรีสะเกษ, ปรากฏ์, ปราสาทสระกำแพงน้อย, ปราสาทสระกำแพงใหญ่, ปราสาทเยอ, ปราสาทบ้านปราสาท, ปราสาทโดนตวล, บึงนกเป็ดน้ำไพรบึง, เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าพนมดงรัก และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยศาลา ส่วนด้านเศรษฐกิจนั้นพึ่งพาเกษตรกรรมเป็นหลัก พืชเศรษฐกิจที่สำคัญ คือ ข้าวหอมมะลิ, ผลไม้ เช่นทุเรียน และเงาะ, พืชสวน เช่น หอมแดง, กระเทียม และยางพารา ตลอดจนพืชไร่ เป็นต้นว่า มันสำปะหลัง และถั่วลิสง

ประวัติศาสตร์

ก่อนประวัติศาสตร์

หลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ แสดงให้เห็นการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในพื้นที่นี้ย้อนหลังไปตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (สมัยก่อนที่จะมีการใช้ตัวอักษรหรือภาษาเขียน จารึกเรื่องราวต่างๆในสังคมมนุษย์) ตอนปลาย ในยุคเหล็กราว 2,500 ปีมาแล้ว เช่น แหล่งภาพสลักบริเวณผาเขียน-ผาจันทร์แดง ในเขตอำเภอขุนหาญ ตามแนวเทือกเขาพนมดงรัก อันเป็นเขตพื้นที่สูงทางตอนใต้ของจังหวัดแนวชายแดนไทย-กัมพูชา นอกจากนั้นยังร่องรอยชุมชนสมัยเหล็กอยู่ในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ทางตอนเหนือของจังหวัด เช่น กลุ่มชุมชนโบราณในเขตอำเภอราศีไศล ซึ่งปรากฏร่องรอยชุมชนที่มีหลักฐานโครงกระดูกมนุษย์ ที่ได้รับการฝังศพพร้อมกับวัตถุอุทิศอันเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยเหล็กและภาชนะดินเผา ตลอดจนแบบแผนพิธีกรรมฝังศพแบบวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล-ชี หรือที่เรียกว่า”วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้“

สมัยทวารวดี

ต่อมาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 (ประมาณ 1,400 – 1,200 ปีมาแล้ว) ชุมชนสมัยเหล็ก (โดยเฉพาะที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ทางตอนเหนือของจังหวัด) ได้มีพัฒนาการต่อมาเป็นชุมชนในพุทธศาสนา นิกายเถรวาทหรือหินยาน มีการจารึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ด้วยตัวอักษรหรือภาษาเขียนแบบโบราณ จึงจัดเป็นช่วง “ยุคหรือสมัยประวัติศาสตร์” ตอนต้น รวมทั้งมีการวางผังเมืองอย่างเป็นระบบ โดยการขุดคูน้ำและสร้างคันดินล้อมรอบเมือง เพื่อใช้เป็นแหล่งเก็บกักน้ำในฤดูแล้งและใช้เป็นแนวป้องกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ชุมชนโบราณสำคัญที่มีลักษณะผังเมืองดังกล่าวนี้ เช่น เมืองโบราณที่มีคูน้ำ-คันดินในเขตอำเภอราศีไศล, เมืองโบราณโคกขันธ์ (โคกขันธ์) ซึ่งเป็นที่ตั้งตัวอำเภอชุนชันธ์ในปัจจุบัน

สมัยขอมหรือเขมรโบราณ

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-17 (ประมาณ 1,300 – 900 ปีมาแล้ว) ก็มีชุมชนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งได้รับกระแสวัฒนธรรมแบบขอมโบราณตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตตอนกลางและตอนล่างของพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่นับถือเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-16) และพุทธศาสนา นิกายมหายาน (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17) โดยปรากฏเป็นชุมชนขนาดน้อยใหญ่กระจายอยู่หลายแห่ง หลายชุมชนมีการก่อสร้างศาสนาสถานซึ่งเป็นที่รู้จักกันในปัจจุบันคือปราสาทหินโบราณ เช่น ปราสาทหินสระกำแพงใหญ่ ปราสาทหินสระกำแพงน้อย ใน เขตอำเภออุทุมพรพิสัย , ปราสาทบ้านปราสาท อำเภอห้วยทับทัน, ปราสาท กุ่มบูรณ อำเภอบึงบูรพ์, ปราสาททามจาน(หรือปราสาทบ้านสมอ), ปราสาทปรางค์กู๋ อำเภอปรางค์กู๋, ปราสาทตาเล็ง อำเภอขุขันธ์, ปราสาทเยอ อำเภอไพรบึง, ปราสาทภูฝ้าย ปราสาทพระวิหารและพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณพะลานหินเขตผามออีแดง ปราสาทโดนตวล อำเภอกันทรลักษ์, ปราสาทหนองปราสาท ปราสาทตำหนักไทร อำเภอขุนหาญ เป็นต้น โบราณสถานที่เรียกว่าปราสาทหินแบบศิลปะขอมที่พบเป็นจำนวนมากในจังหวัดศรีสะเกษ ส่งผลให้จังหวัดศรีสะเกษได้รับสมญานามว่า “เมืองปรางค์ร้อยกู๋” หรือ “นครร้อยปราสาท”

สมัยอยุธยา

การสร้างบ้านแปงเมืองซึ่งเป็นต้นเค้าของการพัฒนามาเป็นจังหวัดศรีสะเกษ ได้ปรากฏชัดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง ตั้งแต่ พ.ศ. 2232 ในระยะนั้น เดิมเมืองขุขันธ์ หรือพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษปัจจุบัน มีกลุ่มชนเผ่าที่ถูกราชสำนักกรุงเทพ เรียกว่า เขมรป่าดง จำนวน 6 กลุ่ม อาศัยอยู่กันมานานแล้วและได้ตั้งเป็นชุมชน ต่างๆ ดังนี้ ตากะจะ(หรือตากไกร)และ เชียงขันธ์ มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวน (บริเวณใกล้ปราสาท กุด หรือปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวน วัดเจ็ก ในเขตอำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ ปัจจุบัน)

เชียงปุม มาตั้งถิ่นฐานอยู่บ้านเมืองที่ ต่อมาได้สร้างบ้านเมืองอยู่ที่บ้านคูปทายและยกเป็นปทายสมันต์ (จังหวัดสุรินทร์ในปัจจุบัน)ส่วนเมืองที่ให้เชียงปัดน้องชายเป็นหัวหน้าปกครอง

เชียงฆะ มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านอัจจะป็นิ่ง หรือเมืองดงยาง (ในอำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ปัจจุบัน)

เชียงชัย มาตั้งถิ่นฐานอยู่บ้านจารพัต (ในเขตอำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ปัจจุบัน)

เชียงสง มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านเมืองลิง (ในเขตอำเภอจอมพระ จังหวัดสุรินทร์ ปัจจุบัน)

เชียงสี (ตากะอาม) มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่กุดหวาย (อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ปัจจุบัน)

ชุมชนชาวเขมรป่าดงตั้งกล่าวได้อยู่อาศัยเรื่อยมาจนล่วงเข้าสู่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ใน พ.ศ. 2302 รัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยยามรินทร์ พญาช้างเผือกมณฑลในราชสำนักแตกโรงมาจากกรุงศรีอยุธยา หนีเข้าป่าไปรวมอยู่กับโขลงช้างป่าในเทือกเขาพนมดงรัก ตากะจะหรือตาไกรและเชียงชั้น พร้อมด้วยหัวหน้าชนเผ่าเขมรป่าดงได้รับอาสาตามจับพญาช้างเผือกได้แล้วนำส่งถึงกรุงศรีอยุธยา ด้วยความชอบในครั้งนี้จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ “ตากะจะ” หรือ “ตาไกร” เป็น “หลวงแก้วสุวรรณ” ตำแหน่งหัวหน้านายกอง ปกครองหมู่บ้าน โดยโปรดให้ยก บ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวนขึ้นเป็น เมือง “ขุขันธ์” ซึ่งอยู่ที่บริเวณใกล้ปราสาทกุด หรือปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวน วัดเจ็ก อำเภอขุขันธ์ในปัจจุบัน จนล่วง พ.ศ. 2306 หลวงแก้วสุวรรณนำเครื่องบรรณาการถวายพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงศรีอยุธยา ความชอบครั้งนี้ได้โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์ให้หลวงแก้วสุวรรณ เป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน ตำแหน่งเจ้าเมืองขุขันธ์คนแรก

หม่อมอมรวงศ์วิจิตร กล่าวไว้ในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานกล่าวว่า เดิมพื้นที่ในมณฑลลาวทางนี้ เมื่อก่อนจุลศักราชได้ 1,000 ปี ก็เป็นทำเลป่าดง (เป็นการเรียกไปเองของสมัยกรุงศรีอยุธยา) ซึ่งเป็นที่อาศัยของพวกคนอันสืบเชื้อสายมาแต่ขอม ต่อมาเรียกกันว่า “กวย (กวย)” ซึ่งยังมีอาศัยอยู่ในฝั่งโขงตะวันออก ซึ่งปรากฏหลักฐานการสร้างปราสาทหิน และจากอิฐดินเผาจำนวนมากมีกระจายอยู่ทั่วไปในแถบอีสานใต้ ละโว้ (ลพบุรี) ไปจนถึงในเขตภาคกลาง (สมัยกรุงศรีอยุธยา หรือสมัยอาณาจักรทวารวดี) และภาคเหนือตอนล่าง

เมืองศรีสะเกษมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานตั้งแต่ยุคขอมเรื่องอำนาจแต่ที่นี้จะกล่าวถึงประวัติเมืองศรีสะเกษ ในช่วงที่เริ่มสร้างบ้านแปลงเมืองใหม่และเริ่มเป็นที่รู้จัก เมืองศรีสะเกษ, เมืองศรีสะเกษหรือเมืองศรีสะเกษ ในเอกสารบางฉบับอาจจะสะกดแตกต่างกัน เพื่อแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางภาษาในยุคสมัยนั้น ๆ ซึ่งในปัจจุบันใช้คำสะกดว่า “ศรีสะเกษ”

เมืองศรีสะเกษปรากฏความในตำนานเอกสารโบราณของอาณาจักรล้านช้างเกี่ยวกับการกำเนิดอาณาจักรล้านช้างร่มขาวจำปาศักดิ์ สืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ทางการเมืองทำให้อาณาจักรล้านช้างแบ่งออกเป็น 3 อาณาจักร คือ อาณาจักรล้านช้างร่มขาวเวียงจันทน์ อาณาจักรล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง และอาณาจักรล้านช้างร่มขาวจำปาศักดิ์ ปรากฏความเมื่อพุทธศักราช 2237 อาณาจักรล้านช้างเกิดความระส่ำระสาย มีความขัดแย้งทางการเมืองเกิดขึ้น เนื่องจากพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชเจ้านครหลวงเวียงจันทน์สวรรคต พระยาเมืองจันทน์เป็นขบถแย่งชิงราชสมบัติ และต้องการได้พระนางมังคลา ราชธิดาของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชมาเป็นมเหสี แต่พระนางไม่ยินยอมจึงได้หนีไปอาศัยอยู่กับพระครูยอดแก้ว แห่งวัดโพนเสม็ดหรือที่เรารู้จักกันในนาม เจ้าราชครูหลวงโพนเสม็ด (ญาติขี้หอม) ขณะนั้นพระนางกำลังทรงพระครรภ์ ท่านพระครูยอดแก้วจึงส่งไปอยู่ภูชะง่อน หอคำ ได้ประสูติพระโอรสทรงพระนามว่า “เจ้าหน่อกษัตริย์” ฝ่ายพระยาเมืองจันทน์เห็นราษฎรนับถือท่านพระครูยอดแก้วมากจึง

คิดกำจัด ท่านพระครูยอดแก้วได้ทราบจึงพาราษฎรพร้อมทั้งศิษยานุศิษย์ประมาณ 3,000 คน อพยพหนีจากเวียงจันทน์ไปอยู่ที่บ้านจิวพันลำสมสนุก แขวงเมืองนครพนม แล้วให้คนเชิญเอาเจ้าหน่อกษัตริย์ที่ภูชะง่อนหอคำไปอยู่ด้วย เมื่อพระครูไปถึงตำบลใดก็มีราษฎรนิยมนับถือเข้าเป็นพวกด้วยเป็นอันมาก ท่านพระครูได้พาเหล่าราษฎรผู้ติดตามลงไปถึงแดนเขมร แขวงเมืองบันทายเพชร แสดงความจำนงจะอยู่ในเขตแดนเขมร แต่ขุนนางท้องถิ่นกลับเรียกเอาเงินครอบครัวละ 8 บาท ท่านพระครูเห็นว่าจะเป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎร จึงอพยพขึ้นตามลำน้ำโขงถึงนครกาละจำปานาคบุรีศรี จึงหยุดตั้งพักอยู่ที่เมืองนั้น ราษฎรที่อพยพตามมาก็แยกย้ายกันไปอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ปะปนกับพวกชาวสยามซึ่งเป็นชนเผ่าดั้งเดิม ฝ่ายเจ้านางแพง เป็นผู้ปกครองนครกาละจำปานาคบุรีศรี เห็นผู้คนนับถือพระครูเป็นจำนวนมาก ประกอบกับ เจ้านางแพงเป็นสตรีจึงมอบอำนาจการปกครองให้ท่านพระครูยอดแก้ว เป็นผู้สำเร็จราชการแทน ท่านพระครูยอดแก้วเห็นว่า กิจการบ้านการเมืองเป็นเรื่องของฆราวาส ไม่เหมาะสมแก่สมณวิสัย จนถึงพุทธศักราช 2252 เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม มีการทะเลาะวิวาทกันขึ้น ท่านพระครูจึงให้อำมาตย์ไปเชิญเจ้าหน่อกษัตริย์กับพระมารดาซึ่งอยู่บ้านจิวสมสนุกลงไปยังเมืองกาละจำปานาคบุรีศรี พระครูพร้อมด้วยเสนาอำมาตย์ จึงอัญเชิญเจ้าหน่อกษัตริย์ขึ้นครองราชสมบัติเป็นเอกราชตามราชประเพณี และเปลี่ยนนามเมืองนครกาละจำปานาคบุรีศรี เป็นนครจำปาศักดิ์นั้นคบุรีศรี เมื่อพุทธศักราช 2256 ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร

เมื่อเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรขึ้นครองราชสมบัติแล้วจึงได้รับจัดการปกครองบ้านเมือง ตั้งตำแหน่งท้าวพระยาเสนาซ้ายขวา ตามแบบกรุงศรีสัตนาคนหุตครบทุกตำแหน่ง และทรงสร้างวัดหลวงแห่งใหม่เรียกว่า “วัดหลวงใหม่” แล้วนิมนต์ท่านพระครูยอดแก้วเข้าไปปกครองวัดนั้น พระครูยอดแก้วจึงได้รับการยกย่องเป็นเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก เมื่อส่งมอบหน้าที่ปกครองบ้านเมืองแก่เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรแล้ว เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กจึงจัดส่งศิษย์ที่มีความรู้ความสามารถออกไปรักษาดินแดนและตั้งเมืองต่าง ๆ โดยให้ขึ้นตรงต่ออำนาจปกครองของนครจำปาศักดิ์ ตั้งแต่บัดนั้นอาณาเขตนครจำปาศักดิ์จึงแผ่ครอบคลุมบริเวณพื้นที่อีสานตอนใต้ ได้แก่บริเวณจังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดบุรีรัมย์ ในปัจจุบัน สำหรับศิษย์เอกที่เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กแห่งนครจำปาศักดิ์ ส่งออกไปหาที่สร้างบ้านแปลงเมืองปรากฏตามหลักฐานมีหลายท่าน ดังนี้

- 1.จารย์หวด ไปรักษาบ้านดอนโขงในลำน้ำโขง เรียกว่าดอนโขง เป็นเจ้าเมืองโขง
- 2.ท้าวสุต เป็นพระยาไชยเชษฐา ไปรักษาบ้านทางโคกปากน้ำเซทางฝั่งโขงตะวันออก เป็นเจ้าเมืองเชียงแตง
- 3.จารย์แก้ว ไปรักษาบ้านทม เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ

- 4.ท้าวมั่น ข้าหลวงเดิมของนางแพนเป็นหลวงเอก ไปรักษาบ้านโพน เป็นเจ้าเมืองสรวรรณ
- 5.จารย์เชียง เป็นเจ้าเมืองศรีนครเขต อยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษปัจจุบัน
- 6.ท้าวพรหม เป็นราชบุตรโคตร ไปรักษาด่านบ้านแก้วอาเอิม เป็นเจ้าเมืองคำทองใหญ่
- 7.จันทรสूरียวงศ์ ไปรักษาด่านบ้านโพนสิม เป็นเจ้าเมืองตะโป ปัจจุบันอยู่ในแขวงสุวรรณเขต
- 8.จารย์สม ไปรักษาบ้านทุ่งอิฐกระปือ เป็นเจ้าเมืองอัตปือ
- 9.บุตรพะละงุม เป็นขุนหนักเฒ่า ไปรักษาบ้านโคงเจียง เป็นเจ้าเมืองเชียงเจียง อำเภอโขงเจียม ในปัจจุบัน

หลังจากที่เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กส่งศิษย์เอกไปปกครองเมืองต่างๆ แล้ว ในส่วนของจารย์เชียง ที่ได้ปกครองเมืองศรีนครเขต (อยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน) ก็ไม่ปรากฏเรื่องราวของเมืองศรีนครเขตอีกเลย พบเป็นเมืองร้างที่ถูกทิ้งร้างไว้จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแล้ว

สมัยธนบุรี

ถึงสมัยกรุงธนบุรี ระหว่างปี พ.ศ. 2319–2321 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสิน) โปรดเกล้าฯ มีรับสั่งให้พระยาจักรี (ทองด้วง) ไปทำศึกปราบกบฏกับเวียงจันทน์ พระไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) และหลวงปราบ ได้เกณฑ์กำลังไปช่วยรบอย่างเข้มแข็งจนได้รับชัยชนะทุกครั้ง ถือว่ามีความดีความชอบจึงได้โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน”

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ใน พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้แยกบ้านโนนสามขาสะระกำแพงออกจากเมืองขุขันธ์ แล้วตั้งเป็นเมืองใหม่คือ เมืองศรีสะเกษ ต่อมาใน พ.ศ. 2354 เมืองขุขันธ์ ขอพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกบ้านลึงเสนเป็น เมืองกันทรลักษณ์ แล้วย้ายเมืองกันทรลักษณ์มาอยู่ที่บ้านลาวเดิม และยกบ้านแบบเป็น เมืองอุทุมพรพิสัย แล้วย้ายไปอยู่ที่บ้านปรือ ต่อมาใน พ.ศ. 2386 ได้จัดตั้งบ้านลำโดมใหญ่ เป็น เมืองเดชอุดม ขึ้นกับเมืองขุขันธ์ ต่อมาใน พ.ศ. 2388 ได้ตั้งบ้านไพรตระหมักและบ้านตาสี เป็น เมืองมโนไพร ขึ้นกับเมืองขุขันธ์ (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศกัมพูชา เรียกว่า เมืองมะลูเปรย)

ต่อมาจะกล่าวถึงประวัติเมืองศรีสะเกษควบคู่กับประวัติเมืองขุขันธ์ เนื่องจากเป็นเมืองเก่าที่คู่กับอำเภอเมืองของ จังหวัดศรีสะเกษมาอย่างช้านาน ในปีพุทธศักราช 2325 พระภักดีภูธรสงคราม (ท้าวอู่่น) ปลัดเมืองขุขันธ์ ซึ่งสืบเชื้อสายของจารย์แก้วหรือเจ้าแก้วมงคลได้ขอตั้งบ้านโนนสามขาสระกำแพง ขึ้นเป็นเมืองแยกออกจากเมืองขุขันธ์ จากหนังสือพงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาณ ของหม่อมอมรวงษ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คนจร) เรียบเรียง ได้ระบุถึงสาเหตุของพระภักดีภูธรสงคราม (ท้าวอู่่น) ที่ขอตั้งเมืองใหม่ขึ้นนั้น เนื่องจากพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน (เชียงขันธุ์) ได้มีใบบอกกราบบังคมทูลขอตั้งท้าวบุญจันทร์ บุตรเลี้ยงเป็นพระไกร ผู้ช่วยเมืองขุขันธ์ อยู่มาวันหนึ่งพระยาขุขันธ์ (เชียงขันธุ์) เผลอเรียกพระไกร (ท้าวบุญจันทร์) ว่า ลูกชเลย พระไกร (ท้าวบุญจันทร์) จึงโกรธ และผูกพยาบาท ภายหลังมีพ่อค้าญวน 30 คน มาซื้อโคกระบือที่เมืองขุขันธ์ พระยาขุขันธ์ (เชียงขันธุ์) จึงอำนวยความสะดวกพร้อมทั้งจัดที่พักให้ญวนตลอดจนให้ไพร่นำทางกลุ่มพวกญวนไปช่องโพน ให้พวกญวนนำโค กระบือไปยังเมืองพนมเปญได้สะดวก พระไกรจึงได้กล่าวโทษมายังกรุงเทพฯ จากเหตุการณ์ที่พระไกร ได้กล่าวหาพระยาขุขันธ์ (เชียงขันธุ์) ในข้อหากบฏคบคิดร่วมกับญวน จนเป็นเหตุให้พระยาขุขันธ์ (เชียงขันธุ์) ถูกปลดออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองขุขันธ์ และพระไกรได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์ท่านที่ 3 แทนนั้น ทำให้พระภักดีภูธรสงคราม (ท้าวอู่่น) ปลัดเมืองขุขันธ์ ในขณะนั้นไม่พอใจ เนื่องจากพระภักดีภูธรสงคราม (ท้าวอู่่น) มีศักดิ์เป็นหลานของพระยาขุขันธ์ (เชียงขันธุ์) อีกทั้งเกิดความระแวงเกรงกลัวว่าตัวท่านอาจจะไม่มีความปลอดภัยในชีวิตตนเองและครอบครัวในฐานะที่อยู่ในตำแหน่งปลัดเมืองขุขันธ์ จึงต้องตัดสินใจเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อกราบบังคมทูลขอแยกพื้นที่เมืองขุขันธ์บางส่วนแยกตั้งเป็นเมืองใหม่ โดยกราบบังคมทูลขอแยกบ้านโนนสามขาสระกำแพง และทูลขอเป็นเจ้าเมืองด้วยตนเอง ในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเห็นพระทัยและเห็นว่ามี ความชอบธรรมมีเหตุมีผล จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในฐานะบ้านโนนสามขาสระกำแพง ขึ้นเป็น เมืองศรีสะเกษ ในปีพุทธศักราช 2325 และพระภักดีภูธรสงคราม (ท้าวอู่่น) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยารัตนวงษา เจ้าเมืองศรีสะเกษท่านแรก (บรรดาศักดิ์และราชทินนามที่ได้รับเป็นสัญลักษณ์ที่ลูกหลานเหลนเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม ที่มีเชื้อสายสืบต่อกันมาทุกวันนี้เล่าต่อ ๆ กันมาว่า ลูกหลานของเจ้าแก้วมงคลหรือจารย์แก้ว เจ้าเมืองท่งศรีภูมิท่านแรก (สุวรรณภูมิ) ที่ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหลวง พระ พระยา ในราชทินนามรัตนวงศา คงหมายถึงต้นตระกูลที่ชื่อว่า แก้ว)

เมื่อพระยารัตนวงษา (ท้าวอู่่น) ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นเจ้าเมืองแล้ว พร้อมกันนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวขมบุตรพระยารัตนวงษา (ท้าวอู่่น) เป็นปลัดเมือง และให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรท้าวด้วง หลานท้าวขม เป็นยกบัตรเมืองศรีสะเกษ ทำราชการการขึ้นต่อกรุงเทพฯ เมื่อพระยารัตนวงษา (ท้าวอู่่น) ตั้งเมืองอยู่ที่บ้านโนนสามขาสระกำแพง แต่ก็อยู่ได้ไม่นาน เพราะกันดารน้ำ ไม่เหมาะสมที่จะขยายเป็นเมืองใหญ่ในอนาคตได้ ต่อมาพุทธศักราช 2328 จึงได้เลือกที่ตั้งเมืองแห่งใหม่เป็นที่สูง มีบริเวณกว้างขวาง ใกล้ลำน้ำแห่งหนึ่งบริเวณแห่งนั้นมีความอุดมสมบูรณ์ลำน้ำ

นั้นก็มีความเย็นใสสะอาดดี และท่านให้ชื่อลำน้ำนั้นว่าห้วยสำราญ ซึ่งอยู่บริเวณบ้านพันทาเจียงอี (เขตเทศบาลเมืองศรีสะเกษทุกวันนี้) จึงได้ย้ายเมืองศรีสะเกษไปตั้งที่บ้านหนองพันทาเจียงอี ตั้งศาลากลางที่ริมน้ำห้วยสำราญ (บริเวณศาลากลางในปัจจุบัน) ปลูกสร้างบ้านพักข้าราชการ ขุนนางเรียงรายไปทางด้านหน้าและหลังศาลากลาง เรียกว่าคุ้มโฮงหรือคุ้มเมืองเก่าเลยหมู่บ้านพักข้าราชการออกไป เรียกว่า คุ้มตลาดนอก เลยคุ้มตลาดนอกออกไปเป็นโรงช้าง (ตรงวัดป่ามิ่งเมืองทุกวันนี้) เมื่อช้างเชือกโตเจ็บป่วยก็แยกออกไปรักษาที่หนองผักแว่นหรือหนองช้างโซ ต่อมาก็เรียกบ้านเจียงอี (เป็นภาษาส่วย แปลว่า ช้างป่วย) แล้วเรียกว่าเมืองศรีสะเกษตามเดิม ในส่วนที่ตั้งเมืองเดิม บ้านโนน สามขาสระกำแพงก็คงเรียกบ้านสระกำแพงอยู่จนเท่าทุกวันนี้

จากบันทึกของคุณสุนทร สุริยุทธ เครือญาติสายสัมพันธ์กับสกุลเจ้าเมืองศรีสะเกษได้บันทึกเกี่ยวกับเมืองศรีสะเกษว่า เมืองศรีสะเกษปัจจุบันปรากฏว่ามีคุ้มเมืองเก่ามาแต่พร้อมเมืองศรีสะเกษ เรื่องนี้ได้รับคำบอกเล่าจากคุณย่า คือนางทา สุริยุทธ บุตรีหลวงสุริยะ กรมการเมืองศรีสะเกษ สมัยพระยาวิเศษภักดี (ท้าวโท) เป็นเจ้าเมืองศรีสะเกษท่านสุดท้าย เล่าว่าพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) สร้างเมืองชุมชนขึ้นที่บ้านดวนใหญ่ มีภรรยามาจากไหน ชื่ออะไรไม่ทราบ ทราบแต่ว่ามีบุตร 3 คน คนใหญ่เป็นหญิงชื่อ วันนา คนน้องเป็นชายชื่อท้าวอุ่น คนสุดท้ายชื่ออะไรไม่ปรากฏ สอดคล้องกับหนังสือเมืองชุมชน ของสภากวีวัฒนธรรมเมืองชุมชน ที่ระบุว่าพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) มีบุตรที่พอปรากฏเป็นหลักฐาน คือ พระรัตนวงษา (ท้าวอุ่น) ปลัดเมืองชุมชน ภายหลังมีตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองศรีสะเกษท่านแรก พระยาชุมชนภักดีศรีนครลำดวน (ใน) เจ้าเมืองชุมชนท่านที่ 5 และพระยาชุมชนภักดีศรีนครลำดวน (นวน) เจ้าเมืองชุมชนท่านที่ 6 แต่ในหนังสือเมืองชุมชน ของสภากวีวัฒนธรรมเมืองชุมชน กลับไม่ปรากฏชื่อ นางวันนา เป็นธิดาของพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) ด้วย ซึ่งขัดแย้งกับบันทึกส่วนตัวของคุณยายแสง โกมณเทียร บุตรีของญาพ่อทอง สุวรรณวิเศษ ทายาทของพระยาวิเศษภักดี (ท้าวโท) เจ้าเมืองศรีสะเกษท่านสุดท้าย ได้ระบุไว้ว่า พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) เป็นชาตินลาว อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์ตั้งแต่เป็นหนุ่มกับบิดา มาตั้งรกรากถิ่นฐานอยู่ที่เมืองชุมชน บิดามารดาได้ฝากเข้าทำงานกับเจ้าเมืองชุมชน พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) ยังโสดจึงได้แต่งงานกับลูกสาวเจ้าเมืองชุมชน ต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองศรีสะเกษท่านแรก ซึ่งสอดคล้องกับหนังสือเชียงปุม ณ สุรินทร์ ของสุนัย ราชภัณฑารักษ์ ระบุว่า พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) เป็นบุตรเจ้ามิตคำดล เจ้าผู้ครองท่านที่ 2 (ระหว่างพุทธศักราช 2268 – 2306) ซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของนครจำปาศักดิ์ ท้าวมิตนั้นเป็นบุตรของจารย์แก้วหรือเจ้าแก้วมงคล เจ้าผู้ครองเมืองท่งศรีภูมิท่านแรก ตรงกับสมัยอาณาจักรอยุธยา (ระหว่างปีพุทธศักราช 2256 – 2268) ซึ่งเจ้าแก้วมงคลเป็นโอรสของเจ้าศรีวิชัย และเจ้าศรีวิชัยเป็นพระราชชนัดดาพระเจ้าวรวงศาธรรมิกราช พระมหากษัตริย์อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์พระองค์ที่ 26 ซึ่งมีพระราชมารดาเป็นพระชนินุชฎาของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช แต่ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่ง หากท่านพระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) ไม่ได้เป็นบุตรของพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) แล้ว ทำไมท่านเจ้าเมืองชุมชนจึงต้อง

แต่งตั้งให้ท้าวอุ่นเป็นพระภักดีภูธรสงคราม ปลัดเมืองขุขันธ์ เพราะตำแหน่งปลัดเมืองมีความสำคัญเป็นอย่างมาก และบุคคลที่ดำรงตำแหน่งนี้มักจะเป็นบุตรของเจ้าเมือง โดยตำแหน่งปลัดเมืองเมื่อเทียบกับระบบการปกครองแบบอาญาสี่ของล้านช้างแล้ว เทียบได้กับตำแหน่งอุปราช (อุปฮาด) หรือว่าที่เจ้าเมืองคนต่อไป

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าพระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) สืบเชื้อสายมาจากเจ้าแก้วมงคลและมีสายสัมพันธ์ด้วยกับพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) และข้อสังเกตอีกประการที่สนับสนุนว่าพระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) สืบเชื้อสายมาจากเจ้าแก้วมงคล คือ ราชทินนามที่ปรากฏเฉพาะลูกหลานของเจ้าแก้วมงคล คือ ราชทินนาม “รัตนวงษา” ดังนั้นเมื่อเรียบเรียงเอกสารต่าง ๆ จะพบว่า พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) มีพี่น้องปรากฏนาม ดังนี้

- 1.นางวันนา สมรสกับ จารย์ศรีธรรมมา ช่างหลวงนครจำปาศักดิ์ ผู้บูรณะวัดพระโต เมืองศรีสะเกศ
- 2.พระรัตนวงษา (ท้าวเซียง) เจ้าเมืองท่งศรีภูมิ (สุวรรณภูมิ) ท่านที่ 4
- 3.พระรัตนวงษา (ท้าวสุน) เจ้าเมืองท่งศรีภูมิ (สุวรรณภูมิ) ท่านที่ 5
- 4.พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) เจ้าเมืองศรีสะเกศท่านแรก

หลังจากที่พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) สมรสกับธิดาคณโฑของพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน (ตากะจะ) เจ้าเมืองขุขันธ์ท่านแรก เมื่อสมรสแล้วก็ได้อพยพมาตั้งเมืองใหม่ขึ้นที่บ้านดวนใหญ่ ท้าวอุ่นก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนางที่พระภักดีภูธรสงคราม ปลัดเมืองขุขันธ์ ต่อมาได้อพยพจากบ้านดวนใหญ่ มาตั้งเมืองใหม่ที่บ้านโนนสามขาสระกำแพง (ตั้งที่เล่าประวัติไว้ข้างต้น) ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือเมืองศรีสะเกศปัจจุบัน และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยารัตนวงษา ปกครองเมืองศรีสะเกศสืบต่อไป พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) เป็นเจ้าเมืองศรีสะเกศอยู่ได้ 3 ปี ถึงแก่กรรมในพุทธศักราช 2328

พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) มีบุตรชาย 2 ท่าน ได้แก่

- 1.พระจันตะประเทศ (ท้าวคำพาวเมืองแสน) เจ้าเมืองชลบทวิบูลย์ท่านแรก ปัจจุบันคือ อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น
- 2.พระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) เจ้าเมืองศรีสะเกศท่านที่ 2[26]

หลังจากที่พระยารัตนวงษา (ท้าวอุ่น) ถึงแก่กรรม ท้าวชม ผู้เป็นบุตรชาย ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองสืบต่อมา และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาวิเศษภักดี เป็นเจ้าเมืองศรีสะเกศ ท่านที่ 2 และท้าวด้วง ยกบัตรเมืองศรีสะเกศ ได้เป็นพระภักดีโยธา ปลัดเมืองศรีสะเกศ ส่วนหลวงวิเศษ บุตรพระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) เป็นยกบัตรเมืองศรีสะเกศ

พระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) มีบุตรเท่าที่ปรากฏนาม 2 ท่าน คือ

1. ท้าวด้วง ต่อมาเป็น พระยาวิเศษภักดี (ท้าวด้วง) เจ้าเมืองศรีสะเกศ ท่านที่ 3

2. หลวงวิเศษ ต่อมาเป็น พระภักดีโยธา ปลัดเมืองศรีสะเกศ

ช่วงที่พระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) ปกครองเมืองศรีสะเกศไม่ปรากฏเหตุการณ์ใดสำคัญมากนัก แต่พบเหตุการณ์เกี่ยวเนื่องในพระพุทธศาสนาในเอกสารประวัติวัดมหาพุทธารามกล่าวถึง พุทธศักราช 2328 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) ได้ย้ายเมืองศรีสะเกศจากที่ตั้งเดิมบ้านโนนสามขาสระกำแพงมาตั้งที่บริเวณที่เป็นศาลหลักเมืองในปัจจุบัน ในขณะที่สร้างเมืองนั้นมีคนไปพบหลวงพ่อโต ภายในใจกลางป่าแดง สภาพที่พบนั้นเป็นตุ๊กตาหินที่มีลักษณะคล้ายพระพุทธรูป ชาวบ้านเล่ากันว่า ตุ๊กตาหินองค์นี้มีมือภินิหาร กล่าวคือ หากมองดูจะเห็นเป็นรูปเล็ก ๆ เท่าแขนคนธรรมดา แต่พอเข้าไปโอบกอดด้วยแขนกลับโอบไม่รอบ ราษฎรจึงพากันฉงนใจไปบอกกับจารย์ศรีธรรมมา ช่างหลวงเมืองจำปาศักดิ์ พี่เขยพระยารัตนวงษา (ท้าวอู่่น) เจ้าเมืองศรีสะเกศท่านแรก จึงได้มีการสมโภชกันขนานใหญ่และได้อุปถัมภ์บำรุง โดยให้สร้างวัดขึ้นบริเวณที่พบหลวงพ่อโต พร้อมทั้งนำอิฐปูนมาสร้างเสริมให้ใหญ่จริง ๆ ดังเห็นในปัจจุบัน ตั้งชื่อว่า วัดพระโตหรือวัดป่าแดง ปัจจุบัน คือ วัดมหาพุทธาราม เมื่อสร้างวัดแห่งนี้แล้ว พระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) จึงได้จัดหาพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิมาปกครอง ก่อสร้างเสนาสนะที่จำเป็นต่าง ๆ และเจ้าเมืองศรีสะเกศคนต่อ ๆ มาไม่ว่า พระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) พระยาวิเศษภักดี (ท้าวโท) ก็ได้อุปถัมภ์เอาใจใส่บำรุงวัดพระโตเสมือนเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองศรีสะเกศตลอดมา และในปีเดียวกันนั้นพระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) ได้ทำการชักชวนราษฎร ขุนนาง บริจาคทรัพย์สร้างวัดคูเมืองศรีสะเกศ และได้ตั้งนามวัดว่า วัดหลวงสุ่มังค์ ปัจจุบัน คือ วัดหลวงสุ่มังคคาราม เพื่อเป็นอนุสรณ์ที่บิดา คือ พระยารัตนวงศา (ท้าวอู่่น) ขอแยกจากเมืองขุขันธ์มาตั้งจังหวัดศรีสะเกษ ณ ปัจจุบัน วัดหลวงสุ่มังค์นี้ปรากฏมี พระวิเศษมิ่งเมือง เป็นพระพุทธรูปสำคัญของเมืองศรีสะเกศเป็นพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ที่สร้างขึ้นพร้อมเมืองศรีสะเกศประดิษฐานหลังจากที่พระยาวิเศษภักดี (ท้าวชม) เจ้าเมืองศรีสะเกศ ท่านที่ 2 ถึงแก่กรรม ท้าวด้วง จึงได้เป็น เจ้าเมืองแทนบิดา และใช้ราชทินนามเดิมของบิดาสืบต่อมา เป็นพระยาวิเศษภักดี (ท้าวด้วง) เจ้าเมืองศรีสะเกศ ท่านที่ 3[28] (ในพงศาวดารอีสานไม่ได้กล่าวถึงเจ้าเมืองศรีสะเกศลำดับต่อมาอีกเลย มากล่าวตอนสิ้นรัชกาลที่ 2 และต้นรัชกาลที่ 3 ที่เดียว) และในปีเดียวกันนี้ ปรากฏเหตุการณ์สำคัญในพงศาวดารว่า “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงแยกย้ายกันขึ้นไปตรวจสำรวจสำมะโนครัว แลตั้งกองสักเลกอยู่ตามหัวเมืองมณฑลอีสานบางเมือง มีเมืองกาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด เป็นต้น แลให้เรียกส่วยผลเร็ว เป็นธรรมเนียมแต่นั้นมา ในระหว่างนั้นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศรีสะเกศถึงแก่กรรม”

ดังนั้น ช่วงปลายพุทธศักราช 2367 หลังจากพระยาวิเศษภักดี (ท้าวด้วง) เป็นเจ้าเมืองได้ไม่ถึงปีจึงถึงแก่กรรมอย่างกะทันหันเป็นผลให้ในช่วงต้นปีพุทธศักราช 2368 พระภักดีโยธา (ท้าวบุญจันทร์) ปลัดเมือง บุตรชายของพระยาวิเศษภักดี (ท้าวด้วง) ได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศรีสะเกษท่านที่ 4 และโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนหลวงวิเศษ ยกกระบัตรเมืองศรีสะเกษเป็นที่พระภักดีโยธา ปลัดเมืองศรีสะเกษแทน ส่วนราชบุตรเป็นหลวงยกกระบัตรแทน ทิดอูดเป็นหลวงมหาดไทย และขุนไชยณรงค์เป็นหลวงธิเบศร์ ต่อมาเกิดความขัดแย้งกันอย่างรวดเร็วกับหลวงธิเบศร์ หลวงมหาดไทย และหลวงอภัย กรมการเมืองศรีสะเกษ ซึ่งเป็นเผ่าลาวทั้งสามคนจึงได้อพยพครอบครัว และบ่าวไพร่ จำนวน 2,756 คน ยกไปตั้ง ณ บ้านลำโดมใหญ่ ซึ่งเป็นตั้งอยู่ระหว่างหว่างเขตเมืองศรีสะเกษกับเมืองนครจำปาศักดิ์ และเมืองอุบลราชธานี บ้านลำโดมใหญ่ ปรากฏมีชายฉกรรจ์ จำนวน 606 คน สำมะโนครัว 2,150 คน ต่อมาทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านลำโดมใหญ่ขึ้นเป็นเมืองขนานนามว่า “เมืองเดชอุดม” (ปัจจุบัน คืออำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี) ในวันเสาร์ แรม 5 ค่ำ เดือน 8 พุทธศักราช 2388 ตามคำขอของหลวงธิเบศร์ที่กราบบังคมทูลขอตั้งบ้านลำโดมใหญ่ขึ้นเป็นเมือง จึงทรง โปรดเกล้าฯ ให้หลวงธิเบศร์ เป็นพระศรีสุระสงคราม เจ้าเมืองเดชอุดม ให้หลวงมหาดไทยเป็นอุปฮาด ให้หลวงอภัยเป็นราชวงศ์ ให้หลวงวิเศษเป็นราชบุตรรักษาราชการแขวง เมืองเดชอุดมทิศเหนือตั้งแต่ลำห้วยเท้าสารฝั่งใต้ ทิศตะวันตกตั้งแต่ลำห้วยเท้าสารไปถึงเชิงเขาเพียงลำน้ำของ (ฤชอม) โอบตามเชิงเขาไปถึงโดมน้อย ทิศตะวันออกตั้งแต่ลำโดมน้อยปากทิศตะวันตกไปจนถึงลำน้ำมูล ทำราชการขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร

พุทธศักราช 2406 จินหอยพ่อค้าเมืองอุบลราชธานีออกไปตั้งค้าขายอยู่บ้านเหมือดแอ่ริมน้ำห้วยชะยุ้ง ได้ถูกผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์แล้วฆ่าตาย ญาติของจินหอยได้ไปร้องต่อเมืองอุบลราชธานี ฝ่ายเมืองอุบลราชธานีแจ้งว่าเป็นเขตของเมืองสุวรรณภูมิ ครั้นไปร้องต่อเมืองสุวรรณภูมิ ฝ่ายเมืองสุวรรณภูมิก็แจ้งว่าเป็นเขตของเมืองศรีสะเกษ ญาติของจินหอยจึงได้ไปร้องต่อพระยากำแหงสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมา พระยากำแหงสงครามจึงได้เรียกเจ้าเมืองอุบลราชธานี เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ และเจ้าเมืองศรีสะเกษมาพร้อมกัน แล้วมีบัญชาว่า ความเรื่องนี้เกิดฆ่ากันตายใกล้เขตเมืองอุบลราชธานี เมืองสุวรรณภูมิ และเมืองศรีสะเกษ ถ้าเมืองใดจับคนร้ายได้จะยกตำบลงี้ให้ขึ้นกับเมืองนั้น ถ้าจับคนร้ายไม่ได้ให้เฉลี่ยกันออกเงินให้ญาติของจินหอยเป็นเงิน 5 ชั่ง หรือถ้าหัวเมืองใดยินยอมชำระเงิน 5 ชั่ง ให้ญาติของจินหอยก็จะยกตำบลงี้ให้ขึ้นกับหัวเมืองนั้น เจ้าเมืองอุบลราชธานีจึงยินยอมชำระเงิน 5 ชั่งให้แก่ญาติของจินหอย ตำบลงี้พิพาทกันจึงตกเป็นของเมืองอุบลราชธานีตามคำตัดสินของพระยากำแหงสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมา

พระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) ปกครองเมืองศรีสะเกษนานถึง 56 ปี ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2368 – 2424 ปรากฏว่าเมื่อวันพุธ แรม 14 ค่ำ เดือน 10 พุทธศักราช 2424 พระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) ได้นำบ่าวไพร่ออกไปชมการทำงานที่บ้านโนนจาน ตำบลน้ำคำ (ตำบลน้ำคำปัจจุบัน) เวลาค่ำพระยาวิเศษภักดี (บุญจันทร์) ลงอาบน้ำที่ห้วย

สำราญ ดำน้ำครุหนึ่งเป็นลมหน้ามีตจมน้ำ บุตรภรรยา บ่าวไพร่ช่วยเหลือไม่ทัน (ตำราพื้นเมืองเขาว่าเงือกกก) ครั้น
รุ่งขึ้นจึงพบศพ

พระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) มีบุตรเท่าที่ปรากฏนาม คือ ท้าวคำปาน ผู้ช่วยเมืองศรีสะเกษ พระภักดีโยธา
(ท้าวเหง้า) ผู้ว่าราชการจังหวัดศรีสะเกษท่านแรก พระวิเศษฯ (ท้าวศร) ปลัดเมืองศรีสะเกษและมีบุตรหญิงคนหนึ่ง
ชื่อ นางคำ นางคำได้แต่งงานกับท้าวสุริยา หลังจากที่พระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) ถึงแก่กรรมแล้ว ปรากฏว่า
พระพรหมภักดี (ท้าวโท) ยกกระบัตร์เมืองศรีสะเกษ บุตรชายหลวงวิเศษ และท้าวคำปาน ผู้ช่วยราชการเมืองศรี
สะเกษ บุตรชายพระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลี พระบาท เพื่อแย่งกันขอเป็นเจ้าของ แต่
พอไปถึงกรุงเทพฯ ท้าวคำปาน ผู้ช่วยราชการเมืองศรีสะเกษ ได้ป่วยและถึงแก่กรรมเสียก่อน

สมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน

ใน พ.ศ. 2418 เมืองหนองคายเกิดกบฏโดยกลุ่มฮ่อ โปรดเกล้าฯ ให้แม่ทัพคุมกองทัพจากนครราชสีมา
และกองทัพจากเมืองต่างๆ รวมทั้ง เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม และเมืองศรีสะเกษ ไปปราบกบฏฮ่อที่หนองคาย
สามารถตีกลุ่มกบฏฮ่อแตกพ่ายยับเยิน ที่เหลือก็ถูกจับเป็นเชลยทั้งหมด ต่อมาใน พ.ศ. 2424 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ เริ่มใช้นโยบายเลิกทาส มีสารตรา ไปยังหัวเมืองด้านตะวันออก ห้ามมิให้จับข่า
มาทำการซื้อขายแลกเปลี่ยนและใช้สอยการงานต่าง ๆ และส่วนผู้ใดได้ซื้อทาสมาจากผู้ใดอยู่ก่อนนั้น ก็ให้อยู่กับผู้นั้น
ต่อไป เพราะถ้าจะให้ข่าทาสนั้นหลุดพ้นค่าตัวไปก็จะเป็นเหตุเดือดร้อนแก่มูลนายซึ่งเป็นผู้ซื้อและแลกเปลี่ยนมา
ก่อนนั้น นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้วางโครงข่ายระบบโทรเลขจากเมืองขุขันธ์ไปยังเมืองต่างๆ 2 สายคือ
สร้างทางสายโทรเลขขุขันธ์-จำปาศักดิ์ และสร้างทางสายโทรเลขจากเมืองขุขันธ์-มโนไพร-เมืองเสียมราฐ
นอกจากนี้ยังจัดตั้งบ้านโนนหินกอง เป็น เมืองราชสีไศล ขึ้นกับเมืองศรีสะเกษ

พุทธศักราช 2432 กรมการเมืองสุวรรณภูมิ มีใบบอกได้กล่าวโทษพระเจริญราชเดช (ท้าวฮึง) เจ้าเมืองมหาสารคาม
พระยาสุรินทรภักดีศรีปะทายสมัน (ม่วง) เจ้าเมืองสุรินทร์ และพระยาวิเศษภักดี (ท้าวโท) เจ้าเมืองศรีสะเกษ ว่า
กระทำการอันมิชอบ คือ ได้ทำการแย่งชิงแบ่งเอาดินแดนที่เป็นเขตของเมืองสุวรรณภูมิบางส่วนไปตั้งเป็นเมืองขึ้น
ใหม่ โดยเจ้าเมืองมหาสารคามได้เอาบ้านนาเลา ตั้งเป็นเมืองวาปีปทุม เจ้าเมืองสุรินทร์ได้เอาบ้านทัพค่าย ขอตั้ง
เป็นเมืองชุมพลบุรี ส่วนพระวิเศษภักดี (ท้าวโท) เจ้าเมืองศรีสะเกษ ได้เอาบ้านโนนหินกองขอตั้งเป็นเมืองราชสีไศล
จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าหลวงกำกับเมืองจำปาศักดิ์และข้าหลวงกำกับเมืองบริเวณอุบลราชธานีร่วมคณะไป
สอบสวนหาข้อเท็จจริง ผลการสอบสวนได้คำสัตย์จริงดังที่เจ้าเมืองสุวรรณภูมิกล่าวโทษ แต่เนื่องจากพระองค์เห็น

ว่าการกระทำของเจ้าเมืองทั้ง 3 ดังกล่าว ได้สำเร็จและล่วงเลยมานานแล้ว ยากที่จะรื้อถอนได้ จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้คงเป็นเมืองขึ้นของทั้ง 3 เมืองตามเดิม และในปีนี้อากาศร้อนออกได้เกิดแห้งแล้ง ฝนฟ้าไม่ตกตามฤดูกาล ราษฎรไม่ได้ทำอะไรทำนาเป็นเวลาติดต่อกันมาหลายปี ราษฎรได้รับความอดอยาก กินหัวเผือก หัวมันแทนข้าว ในปีนี้ข้าวเปลือกมีราคาสูงถึงเกวียนละ 1 ชั่ง 8 ตำลึง[30]

ใน พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ กองหนึ่งให้เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว ให้เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดร เมืองสาละวัน เมืองอัตตะปือ เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองศีร์ษะเกษ เมืองอุบล เมืองยโสธร เมืองเขมราฐ เมืองกมลาไสย เมืองสุวรรณภูมิ เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม ทั้งหมดนี้เป็นเมืองใหญ่ 21 เมือง นอกจากนี้ยังมีเมืองขึ้น 43 เมือง อยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงเมืองลาวกาว และในปีถัดมา พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้จัดรูปการปกครองแบบมณฑลขึ้น โดยให้เมืองศรีสะเกษขึ้นอยู่กับมณฑลอีสาน[31] ในปีเดียวกัน พระพรหมภักดี (ท้าวโท) ยกกระบัตรเมืองศีร์ษะเกษจึงได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นพระยาวิเศษภักดี เจ้าเมืองศีร์ษะเกษ ท่านที่ 5 ถือศักดินา 3,000 ส่วนท้าวเหง้าบุตรพระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) เจ้าเมืองศีร์ษะเกษท่านที่ 4 เป็น พระภักดีโยธา ปลัดเมือง ถือศักดินา 600 ให้ราชวงศ์ (ปัญญา) บุตรหลวงไชย (สุก) เป็น พระพรหมภักดี ยกกระบัตรเมือง ถือศักดินา 500 และท้าวเกษ บุตรของพระยาวิเศษภักดี (ท้าวโท) รับราชการตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองศีร์ษะเกษ ในปีนี้เจ้าเมืองและกรมการเมือง ได้ขอตั้งบ้านโนนหินกองซึ่งอยู่ในเขตเมืองสุวรรณภูมิ เป็นเมืองราชสีไศล และให้เมืองราชสีไศลนั้นขึ้นแก่เมืองศีร์ษะเกษ ให้พระพลราชวงศา (จันศรี) บุตรหลวงอภัย กรมการเมือง เป็นพระประจันปัจจนึก เจ้าเมืองราชสีไศลคนแรก ถือศักดินา 800 ขึ้นตรงต่อเมืองศีร์ษะเกษแต่นั้นมา และมีตราพระราชสีห์ โปรดเกล้าฯ ตั้งหลวงแสง (จัน) น้องชายของพระประจันปัจจนึก เป็นหลวงหาญศึกพินาศ ปลัดเมือง ให้ท้าวคำเม็ก บุตรเจ้าเมืองราชสีไศลพระประจันปัจจนึก เป็นหลวงพิฆาตไพร่ ยกกระบัตรเมืองราชสีไศล ขึ้นต่อเมืองศีร์ษะเกษ และในปีนี้มีท้องตราราชสีห์ถึงหัวเมืองตะวันออกให้ราษฎรซื้อขายให้ปันสัตว์พาหนะแก่กัน ทำตัวพิมพ์รูปพรรณเป็นหลักฐานแก่กัน ห้ามมิให้ทำหนังสือเดินทางแก่พวกพ่อค้าที่ไล่ต้อนสัตว์พาหนะไปขาย โดยไม่มีตัวพิมพ์รูปพรรณ

ใน พ.ศ. 2436 ฝรั่งเศสได้ยกทัพขึ้นทางเมืองเชียงแตง เมืองสีทันดร และเมืองสมโบก ซึ่งสมันนั้นเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรในฐานะผู้สำเร็จราชการข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสานได้รับหน้าที่ผู้อำนวยการป้องกันราชอาณาจักร ให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองสุรินทร์ เมืองศีร์ษะเกษ เมืองขุขันธ์ เมืองมหาสารคาม และเมืองร้อยเอ็ด เมืองละ 800 เมืองสุวรรณภูมิ และเมืองยโสธร เมืองละ 500 ฝึกการรบแล้วส่งกำลังรบเหล่านี้เข้าตริภังการรุกรานของฝรั่งเศสทุกจุด สถานการณ์สงครามสงบลงในเดือนตุลาคม พุทธศักราช 2436

ต่างฝ่ายต่างถอนกำลังรบ กำลังรบของเมืองขุขันธ์ เมืองศรีสะเกษ จึงได้กลับคืนบ้านเมือง อาจกล่าวได้ว่านับแต่ได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อเกิดศึกสงครามจากข้าศึกนอกราชอาณาจักร ชาวขุขันธ์และชาวศรีสะเกษจะมีบทบาทในการป้องกันบ้านเมืองด้วยเสมอ โดยในระยะเวลาดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความจำเป็นเร่งด่วนเพื่อจัดการปกครองภายในหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือให้เป็นระเบียบแบบแผนยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองลาวกาวและเปลี่ยนชื่อใหม่ว่ามณฑลลาวกาว สืบแทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร นอกจากนี้ พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้พระศรีพิทักษ์ (หว่าง) เป็นข้าหลวงเมืองขุขันธ์ โดยรวมเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์และเมืองสังขะ เป็นบริเวณเดียวกัน ตั้งที่ทำการข้าหลวง ณ เมืองขุขันธ์

พุทธศักราช 2428 – 2450 เป็นยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงอันมีผลต่อความมั่นคงของราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริจัดการปฏิรูปการปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้รวมศูนย์กลางเข้าเป็นหนึ่งเดียวกัน เนื่องจากสมัยก่อนจะมีตำแหน่งเจ้าเมือง ปกครองมีอำนาจในการปกครองท้องถิ่น มีอิทธิพลในท้องถิ่นนั้น ๆ ในหัวเมืองใหญ่นอกราชอาณาจักรหรือบางเมืองเจ้าเมืองหรือเจ้าผู้ครองนครสามารถแต่งตั้งขุนนางเองได้ และเมื่อเจ้าเมืองหรือเจ้าผู้ครองนครถึงแก่กรรม บุตรหลานผู้สืบสกุลก็สามารถเป็นเจ้าเมืองครองอำนาจในเมืองนั้น ๆ สืบต่อไปได้ ด้วยความที่ทรงไม่ไว้วางพระทัยในความไม่มั่นคงของราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวงประจำเมืองใหญ่ ๆ และมีความสำคัญในแต่ละภูมิภาคจากส่วนกลางมากำกับดูแลเมืองสำคัญและเมืองบริวารอีกชั้นหนึ่งด้วย

สำหรับเมืองศรีสะเกษในสมัยนั้นปรากฏชื่อหลวงจ่านงยุทธกิจ (อิม) และขุนไผ่ไทยพิทักษ์ (เกลื่อน) คณะข้าหลวงเมืองศรีสะเกษที่ปฏิบัติงานร่วมกับเจ้าเมืองศรีสะเกษ ในปีพุทธศักราช 2433 – 2443 และในปีพุทธศักราช 2443 – 2450 พระภักดีโยธา (ท้าวเหง้า) ปลัดเมืองศรีสะเกษ บุตรชายพระยาวิเศษภักดี (ท้าวบุญจันทร์) เจ้าเมืองศรีสะเกษท่านที่ 4 ได้รับการแต่งตั้งเป็น ผู้ว่าราชการเมืองศรีสะเกษท่านแรก

พุทธศักราช 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ออกพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.116 ยกเลิกการปกครองแบบอาชญา 4 แบ่งการปกครองเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ เมือง มณฑล ตำแหน่งที่ถูกยกเลิกไป คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร โดยเปลี่ยนเป็นผู้ว่าราชการเมืองปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมืองตามลำดับ ตำแหน่งท้าวฝ่ายหรือนายแสน ตาแสง จำบ้าน นายบ้าน ซึ่งเดิมเจ้าเมืองแต่งตั้งขึ้นเพื่อปกครองท้องที่ที่ต้องถูกยกเลิกไปด้วย ผู้ครองเมืองเล็ก ๆ ที่ถูกยุบลงเป็นอำเภอหรือตำบล เป็นกลุ่มที่ไม่อาจปรับเข้ากับการปกครองแบบใหม่ได้ นอกจากนี้ยังได้มีการยกเลิกการปกครองโดยการสืบสกุลด้วย ทำให้ผู้ดำรงตำแหน่งเดิมที่ไม่อาจปรับเข้ากับตำแหน่งใหม่ได้ต้องถูกลดความสำคัญลง ดังนั้นเพื่อเป็นการชดเชยและรักษา

เกียรติยศของผู้ปกครองเดิมไว้ จึงได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานศักดินาเจ้านาย พระยา ท้าว แสน เมืองประเทศราช ในเดือนกรกฎาคม พุทธศักราช 2442 และในปีเดียวกันนี้ได้โปรดเกล้าฯ เปลี่ยนชื่อมณฑลในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือและชื่อบริเวณในมณฑลนครราชสีมา

เมืองขุขันธ์ขณะที่ยกเป็นผู้ว่าราชการเมือง มีพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวน (ปัญญา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ร่วมกับเมืองต่าง ๆ ในมณฑลลาวท้าวอีก 17 เมือง และเป็นผู้ว่าราชการเมืองคนเดียวในมณฑลนี้ที่มีบรรดาศักดิ์เป็น พระยา ขณะที่เมืองสำคัญต่าง ๆ เช่น เมืองอุบลราชธานี เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุรินทร์ เมืองยโสธร เมืองสุวรรณภูมิ เมืองวารินชำราบ เมืองศีขรภูมิ ฯลฯ ผู้ว่าราชการเมืองมีบรรดาศักดิ์ชั้นพระเท่า่นั้นส่วนเมืองศีร์ษะเกษไม่มีผู้ เหมาะสมกับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจึงได้ว่างตำแหน่งไว้ นัยว่าพระภักดีโยธา (ท้าวเหง้า) ปลัดเมืองศีร์ษะเกษ มีความชอบพอกับเสื่อยที่ทางราชการปราบปรามได้เมื่อพุทธศักราช 2437 เมืองศีร์ษะเกษจึงว่างผู้ว่าราชการเมือง พุทธศักราช 2443 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยได้ตรากฎกระทรวง ชื่อ กฎข้อบังคับเรื่องเปลี่ยนชื่อมณฑล 4 มณฑล เป็นผลให้ชื่อมณฑลใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเปลี่ยนไป คือ มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นมณฑลอีสาน มณฑลฝ่ายเหนือ เป็น มณฑลอุดร

สำหรับมณฑลอีสานนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้จัดแบ่งการปกครองเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล ออกเป็น 5 บริเวณ 14 เมือง 37 อำเภอ คือ บริเวณเมืองนครจำปาศักดิ์ บริเวณอุบลราชธานี บริเวณร้อยเอ็ด บริเวณสุรินทร์ และบริเวณขุขันธ์

บริเวณเมืองนครจำปาศักดิ์ มี 1 เมือง คือ เมืองนครจำปาศักดิ์ กับเมืองอื่น ที่ขึ้นกับเมืองนครจำปาศักดิ์ ยุบลงเป็น อำเภอมี 11 อำเภอ คือ อำเภอเมืองนครจำปาศักดิ์ อำเภอสยามโคก อำเภอธาราบวิวัฒน์อำเภอพระพิพัฒน์ อำเภอ เซลำภา อำเภอสะพังญา อำเภอมูลป่าโมกข์ อำเภอสุขุมมา อำเภอโพนทอง อำเภอบัว และอำเภอโคมประดิษฐ์ ต่อมาเมื่อปีพุทธศักราช 2446 เมืองนครจำปาศักดิ์ตกเป็นของลาวในอารักขาของฝรั่งเศส ยกเว้นอำเภอบัวเป็นของ ไทยและขึ้นอยู่กับเมืองเดชอุดม บริเวณอุบลราชธานีมี 3 เมือง คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร และเมืองเขมราษฎร์ และเมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นกับเมืองเหล่านี้ ยุบลงเป็นอำเภอ ระยะเวลาแรกมี 19 อำเภอ บริเวณสุรินทร์ มี 2 เมือง คือ เมือง สุรินทร์กับเมืองสังขะบุรี และเมืองอื่นที่ขึ้นกับเมืองเหล่านี้ยุบลงเป็นอำเภอ ระยะเวลาแรกมี 7 อำเภอ บริเวณขุขันธ์ มี 3 เมือง คือ เมืองขุขันธ์ เมืองศีร์ษะเกษ และเมืองเดชอุดม มีพระยาบำรุงบูรประจันต์ (จันดี) เป็นข้าหลวงบริเวณ

เมืองซูซันต์ ระยะแรกมี 5 อำเภอ คือ อำเภอซูซันต์ อำเภอกันทรลักษ์ อำเภอทุมพรพิสัย อำเภอกันทรารมณ และ
อำเภอมโนไพร มีพระยาซูซันต์ภักดีศรีนครลำดวน (ปัญญา) เป็นผู้ที่ผู้ว่าราชการเมือง เมืองศรีสะเกษ ระยะแรกมี
4 อำเภอ คือ อำเภอกกลางศรีสะเกษ อำเภออุทัยศรีสะเกษ อำเภอ ปจิมศรีสะเกษ และอำเภอรราชสีมา มีพระภักดี
โยธา (เหง้า) เป็นผู้ว่าราชการเมือง เมืองเดชอุดม ระยะแรกมี 3 อำเภอ คือ อำเภอกกลางเดชอุดม อำเภออุทัยเดช
อุดม และอำเภอปจิมเดชอุดม มีพระสุรเดชอุดมมาภิรักษ์ (ทองปัญญา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง

พุทธศักราช 2447 มีการยุบอำเภอกันทรลักษ์ โดยส่วนหนึ่งไปรวมกับอำเภอทุมพรพิสัย ส่วนหนึ่งไปรวมกับ
อำเภอห้วยเหนือ สาเหตุเนื่องจากเป็นที่ช่องสุ่มผู้คนของท้าวบุญจันทร์ และในปีเดียวกันนี้พระยาบำรุงบุรีประจันต์
(จันดี) ได้ย้ายศาลากลางเมืองซูซันต์ ไปตั้งที่อำเภอกกลางศรีสะเกษเป็นที่ตั้งปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องมาจากเหตุผลความ
ปลอดภัยจากความตึงเครียดกรณีกบฏท้าวบุญจันทร์

พุทธศักราช 2448 มีการย้ายที่ว่าการอำเภอปจิมศรีสะเกษ ไปตั้งที่บ้านสำโรงใหญ่ ตำบลสำโรง เรียกว่าอำเภอ
สำโรงใหญ่

พุทธศักราช 2449 ที่ทำการบริเวณซูซันต์ ตั้งอยู่ที่เมืองซูซันต์ ได้ย้ายไปตั้งอยู่ที่อำเภอเมืองศรีสะเกษ ทั้งนี้เพราะ
ทราบว่ารัฐบาลจะตัดทางรถไฟผ่านอำเภอเมืองศรีสะเกษและในปีนี้ให้โอนเมืองกันทรารมณที่อยู่ในความปกครอง
เมืองสังขะบุรี ไปขึ้นอยู่ในปกครองเมืองซูซันต์ แล้วยุบเมืองกันทรารมณลงเป็นตำบลกันทรารมณ และในปีเดียวกัน
นี้ย้ายที่ว่าการอำเภออุทัยศรีสะเกษ ไปตั้งที่บ้านหนองกก ตำบลยาง

พุทธศักราช 2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทย
ปรับปรุงการปกครองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยคงจัดเป็นมณฑล แต่แบ่งการปกครองมณฑลเป็นบริเวณ
ดังนี้ 1.มณฑลอีสาน แบ่งการปกครองเป็น 4 บริเวณ คือ บริเวณอุบลราชธานี บริเวณซูซันต์ บริเวณสุรินทร์ และ
บริเวณร้อยเอ็ด บริเวณซูซันต์ประกอบด้วย เมืองซูซันต์ เมืองศรีสะเกษ และเมืองเดชอุดม 2.มณฑลอุดร แบ่งการ
ปกครองเป็น 5 บริเวณ คือ บริเวณหมากแข้ง บริเวณธาตุพนม บริเวณสกลนคร บริเวณภาชี และบริเวณน้ำเหือง
3.มณฑลนครราชสีมา แบ่งการปกครองเป็น 3 เมือง คือ เมืองนครราชสีมา เมืองบุรีรัมย์ และเมืองชัยภูมิ

พุทธศักราช 2452 ย้ายที่ว่าการอำเภอทุมพรพิสัยมาอยู่ที่บ้านนา ตำบลน้ำอ้อม เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอน้ำอ้อม
และย้ายที่ว่าการอำเภอน้ำอ้อมมาตั้งที่บ้านโนนสว่าง ตำบลน้ำอ้อม

พุทธศักราช 2455 มีการประกาศแบ่งมณฑลอีสาน ซึ่งมีพื้นที่กว้างใหญ่ออกเป็น 2 มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี
และมณฑลร้อยเอ็ด เมืองซูซันต์ เมืองศรีสะเกษและเมืองเดชอุดม อยู่ในปกครองของมณฑลอุบลราชธานี และ
มีการปรับบริเวณเมืองให้รวมเมืองซูซันต์ เมืองศรีสะเกษ และเมืองเดชอุดม ซึ่งเรียกว่า บริเวณซูซันต์เป็นเมือง

เดียวกัน เรียกว่า เมืองขุขันธ์ มีศาลากลางอยู่ที่อำเภอกลางศีร์ษะเกษ ในปีเดียวกันนี้ได้ยุบอำเภอกันทรารมย์ลงเป็น ตำบลกันทรารมย์ และเปลี่ยนชื่ออำเภอขุขันธ์เป็นอำเภอห้วยเหนือ ต่อมาในปีเดียวกันได้มีการยุบอำเภอกลางเดช อุดม อำเภออุทัยเดชอุดม และอำเภอปัจฉิมเดชอุดม ลงเป็นอำเภอเดชอุดม ขึ้นกับเมืองขุขันธ์

พุทธศักราช 2456 เปลี่ยนชื่ออำเภอกลางศีร์ษะเกษ เป็นอำเภอศีร์ษะเกษ และเปลี่ยนชื่ออำเภอสำโรงใหญ่ เป็น อำเภออุทุมพรพิสัย เพื่อรักษานามเมืองอุทุมพรพิสัยเดิมที่ถูกยุบไป (ที่ตั้งเมืองอุทุมพรพิสัยเดิมนั้นปัจจุบันอยู่ในเขต ประเทศกัมพูชาและอำเภอกันทรลักษ์บางส่วน) เปลี่ยนชื่ออำเภอราชไศล เป็นอำเภอคง ตามชื่อตำบลที่ตั้งและนาม เมืองเดิม

ดังนั้น ระหว่างปีพุทธศักราช 2447 – 2450 ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองศีร์ษะเกษว่างลง และในปีพุทธศักราช 2450 เมืองบริเวณขุขันธ์ถูกยุบรวม คือ เมืองขุขันธ์ เมืองศีร์ษะเกษ และเมืองเดชอุดม ถูกยุบรวมเป็นเมืองเดียวกันรวม เรียกว่า เมืองขุขันธ์ เป็นผลทำให้อำเภอทุกอำเภอที่ขึ้นต่อเมืองศีร์ษะเกษ เมืองเดชอุดม และขึ้นต่อเมืองขุขันธ์ ให้ ขึ้นและอยู่ในการปกครองของเมืองขุขันธ์ทั้งสิ้น ดังนั้น ชื่อคำว่า เมืองศีร์ษะเกษ ได้เปลี่ยนแปลงไป และลดฐานะ เป็นอำเภอกลางศีร์ษะเกษ และชื่อคำว่าเมืองเดชอุดม ได้เปลี่ยนและลดฐานะเป็นอำเภอกลางเดชอุดม ทำให้ชื่อคำ ว่าเมืองศีร์ษะเกษ และชื่อคำว่าเมืองเดชอุดม สิ้นสุดและสิ้นสภาพของความเป็นเมืองตั้งแต่บัดนั้นมา

พุทธศักราช 2459 ได้มี “ประกาศกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำว่าเมือง ให้ เรียกว่าจังหวัด ลงวันที่ 19 พฤษภาคม พุทธศักราช 2459” มีสาระสำคัญว่า “เพื่อความเข้าใจง่ายในการปกครอง จังโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำว่า เมือง ให้เรียกว่าจังหวัด ผู้ว่าราชการเมือง ให้เรียกผู้ว่าราชการจังหวัด ตามประกาศ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 33, 2459 หน้า 51...” ดังนั้นเมืองขุขันธ์จึงเปลี่ยนเป็น“จังหวัดขุขันธ์” ตั้งแต่วันที่19 พฤษภาคม พุทธศักราช 2459 เป็นต้นมา โดยเริ่มแรกมี 7 อำเภอ คือ อำเภอศีร์ษะเกษ อำเภอห้วยเหนือ อำเภอ อุทุมพรพิสัย อำเภอท่าช้าง อำเภอน้ำอ้อม อำเภอคง และอำเภอเดชอุดม มีที่ตั้งศาลากลางจังหวัดที่อำเภอศีร์ษะ เกษ ต่อมามีการเพิ่มอีก 1 กิ่งอำเภอ เป็นผลให้เขตการปกครองของจังหวัดขุขันธ์ในอดีตมี 7 อำเภอ 1 กิ่งอำเภอซึ่ง มีรายชื่อดังต่อไปนี้สะกดชื่อตามราชกิจจานุเบกษา ฉบับวันที่ 29 เมษายน พุทธศักราช 2460 ได้แก่ อำเภอเมืองขุ ขันธ์ อำเภอศีร์ษะเกษ อำเภอราชไศล (อำเภอคง) อำเภอรัตนบุรี (ต่อมาถูกโอนไปขึ้นกับจังหวัดสุรินทร์) อำเภอกันทรลักษ์ (อำเภอน้ำอ้อม) อำเภออุทุมพรพิสัย อำเภอเดชอุดม (ต่อมาได้รับการโอนไปขึ้นกับจังหวัดอุบลราชธานี ใน พุทธศักราช 2472) กิ่งอำเภอบัวชุมตริก (หรืออีกชื่อหนึ่งคือกิ่งอำเภอโพนงาม ซึ่งแยกออกมาจาก อำเภอเดช อุดม ในปีพุทธศักราช 2466 ต่อมาได้รับการโอนไปขึ้นกับ จังหวัดอุบลราชธานี พร้อมกับอำเภอเดชอุดม)

พุทธศักราช 2465 มีการปรับปรุงการบริหารงานส่วนภูมิภาคใหม่ โดยรวมมณฑลหลายมณฑลเข้าเป็นภาค และ โปรดเกล้าฯ ให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด ขึ้นเป็นภาคอีสาน โดยมีอุษาค ทาหน้าที

ตรวจการบริหารราชการเหนือสมุหเทศาภิบาล และทำหน้าที่สมุหเทศาภิบาลประจำมณฑล ซึ่งที่ทำการภาคตั้งอยู่ด้วย โดยขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ไม่ต้องอยู่ในปกครองของกระทรวงมหาดไทย

เพื่อให้การสั่งงานเป็นไปโดยรวดเร็วยิ่งขึ้น พุทธศักราช 2468 มีการยุบเลิกมณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดให้ไปขึ้นกับมณฑลนครราชสีมา จังหวัดอุษัณธ์จึงขึ้นกับมณฑลนครราชสีมา

พุทธศักราช 2470 มีการยุบเลิกมณฑลทั่วประเทศ จังหวัดอุษัณธ์จึงขึ้นต่อการบริหารส่วนกลาง ต่อมา มีการโอนตำบลต่าง ๆ ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีไปขึ้นในการปกครองของจังหวัดอุษัณธ์ คือ

1. โอนพื้นที่ส่วนหนึ่งของตำบลโพนคือ อำเภวารินชำราบ ไปขึ้นกับอำเภอน้ำอ้อม ต่อมาเป็นตำบลเสียว ตำบลหนองหว้า ตำบลท่าคล้อ และตำบลหนองงูเหลือม อำเภอเบญจลักษ์ 2. โอนพื้นที่ส่วนหนึ่งของตำบลโพนคือ อำเภวารินชำราบ ไปขึ้นกับอำเภอกันทรารมย์ ต่อมาเป็นตำบลโนนคือ และตำบลหนองกง อำเภอโนนคูณ 3. โอนพื้นที่ตำบลหนองแก้ว ตำบลทาม ตำบลละทาย ตำบลเมืองน้อย และตำบลหนองแวง อำเภอเชียงยืน ไปขึ้นกับอำเภอกันทรารมย์

พุทธศักราช 2471 จังหวัดอุษัณธ์ได้โอนพื้นที่อำเภอเดชอุดม และกิ่งอำเภอโพนงามไปขึ้นกับจังหวัดอุบลราชธานี

พุทธศักราช 2476 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 มีการตราพระราชบัญญัติระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม โดยจัดระเบียบราชการส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ให้จังหวัดมีฐานะเป็นหน่วยบริหารราชการแผ่นดิน มีตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดและกรรมการจังหวัดเป็นผู้บริหาร เป็นผลให้ภาคและมณฑลต้องถูกยุบเลิกไป ในปีเดียวกันนี้มีการแก้ไขปรับปรุงพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดินอีก โดยแก้ไขในส่วนที่เกี่ยวกับจังหวัด ให้จังหวัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล อำนาจการบริหารที่อยู่กับกรรมการจังหวัดเปลี่ยนมาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดมีอำนาจแต่ผู้เดียว โดยมีกรรมการจังหวัดเป็นที่ปรึกษา ต่อมา มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรโดยทางอ้อม โดยการเลือกผู้แทนตำบลไปเลือกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอีกต่อหนึ่ง ผลการเลือกตั้งเมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พุทธศักราช 2476 ปรากฏว่าผู้แทนราษฎรจังหวัดอุษัณธ์ คือ ขุนพิเคราะห์คดี (อินทร์ อินตะนัย) บุตรญาแม่มาศ หลานพระยาวิเศษภักดี (ท้าวโท) เจ้าเมืองศรีสะเกษท่านสุดท้าย เป็นผู้แทนราษฎรท่านแรกของจังหวัดอุษัณธ์

วันที่ 11 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2481 คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร ได้ตรา “พระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนนามจังหวัดและอำเภอบางแห่ง” โดยในมาตรา 3 กำหนดให้เปลี่ยนชื่อ “จังหวัดอุษัณธ์” เป็น จังหวัดศรีสะเกษ โดยมีผลใช้บังคับตั้งแต่วันที่ 14 พฤศจิกายน ปีเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนชื่ออำเภอ คือ อำเภอห้วยเหนือเป็นอำเภออุษัณธ์ อำเภอน้ำอ้อมเป็นอำเภอ

กันทรลักษ์ อำเภอคงเป็นอำเภอราชไศล และอำเภอศรีสะเกษเป็นอำเภอเมืองศรีสะเกษ ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงและสากลเหมือนกันทั่วประเทศ ชื่อจังหวัดศรีสะเกษจึงยึดตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 55 หน้า 664 หลังจากที่มีการเขียนไม่เหมือนกันมาจึงเป็นที่ยุติว่า“จังหวัดศรีสะเกษ” ตลอดมาจนปัจจุบัน[40]

ภูมิศาสตร์

อาณาเขต

ทิศเหนือ ติดต่อกับจังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดยโสธร และจังหวัดร้อยเอ็ด

ทิศตะวันออก ติดต่อกับจังหวัดอุบลราชธานี

ทิศใต้ ติดต่อกับประเทศกัมพูชา

ทิศตะวันตก ติดต่อกับจังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดร้อยเอ็ด

ภูมิประเทศ

ทุ่งกุลาร้องไห้

จังหวัดศรีสะเกษนั้น ตอนใต้มีทิวเขาพนมดงรักซึ่งทอดตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตกเป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างไทยกับกัมพูชา ยาว 127 กิโลเมตร ยอดเขาสูงสุดในจังหวัดชื่อ “พนมตาเมื่อน” สูง 673 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง โดยตั้งอยู่ในเขตอำเภอกันทรลักษ์ จากเขาพนมตาเมื่อนนี้ พื้นที่ค่อย ๆ ลาดต่ำลงไปทางเหนือเข้าสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล

ภูมิประเทศส่วนใหญ่ซึ่งอยู่ทางตอนกลางและตอนเหนือของจังหวัดมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มลอนลาด มีระดับความสูงระหว่าง 150-200 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีลำน้ำหลายสายไหลผ่านพื้นที่ราบนี้ลงไปยังแม่น้ำมูล ลำน้ำสายสำคัญได้แก่ ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ และห้วยชะยุง

เทศบาลเมืองศรีสะเกษในปัจจุบันตั้งอยู่ริมฝั่งห้วยสำราญ ห้วยน้ำคำ และห้วยชะยุง ห่างจากแม่น้ำมูลไปทางทิศใต้ประมาณ 10 กิโลเมตร และอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 126 เมตร

จังหวัดศรีสะเกษ มีแหล่งน้ำที่สำคัญและมีผลต่อกิจกรรมการเกษตร การประมง ดังนี้

แม่น้ำมูล ต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาตงพญาเย็นในท้องที่อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมาไหลเข้าสู่จังหวัดศรีสะเกษ บริเวณอำเภอราชไหสวณ ไหลผ่านอำเภอยางชุมน้อย อำเภอเมืองศรีสะเกษ และอำเภอกันทรารมย์ แล้วไหลไปบรรจบแม่น้ำชีที่จังหวัดอุบลราชธานี เป็นระยะทางยาวประมาณ 120 กิโลเมตร พื้นที่ทางทิศเหนือของแม่น้ำมูล ลักษณะเป็นที่ราบลุ่มมีสภาพน้ำท่วมขังในฤดูฝน โดยถือเป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์ที่สุดของจังหวัด เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำขนาดใหญ่อันอยู่สูงจากระดับทะเลปานกลางประมาณ 115-130 เมตร

ห้วยทับทัน ไหลมาจากอำเภอบัวเขต จังหวัดสุรินทร์ เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างจังหวัดสุรินทร์และจังหวัดศรีสะเกษ ในเขตอำเภอกุสุมาลย์ ไหลลงไปบรรจบแม่น้ำมูลบริเวณ[[อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์

ห้วยสำราญ ไหลมาจากเขตอำเภอบัวลาย ผ่านอำเภอเมืองศรีสะเกษ แล้วไหลลงแม่น้ำมูล ที่เขตอำเภอเมืองศรีสะเกษ

ห้วยศาลา เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่ดัดแปลงทำเป็นเขื่อนเก็บน้ำที่ไหลมาจากห้วยสำราญและมีต้นน้ำจากห้วยพนมดงรัก สามารถบรรจุน้ำได้สูงสุด 52.5 ล้านลูกบาศก์เมตร มีพื้นที่ทำการชลประทาน จำนวน 20,400 ไร่ มีน้ำตลอดปี

เขื่อนราษีไศล เป็นเขื่อนคอนกรีต มีบานประตูระบายน้ำ 7 บาน กั้นแม่น้ำมูลที่บ้านห้วย-บ้านดอน ตั้งอยู่ อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เขื่อนเปิดใช้งานใน พ.ศ. 2536

ภูมิอากาศ

ลักษณะภูมิอากาศโดยทั่วไปของจังหวัดศรีสะเกษ มีอากาศร้อนจัดในฤดูร้อนและค่อนข้างหนาวจัดในฤดูหนาว ส่วนฤดูฝนจะมีฝนตกหนักในเดือนกันยายน โดยมักจะตกหนักในพื้นที่ตอนกลางและตอนใต้ของจังหวัด ส่วนพื้นที่ทางตอนเหนือของจังหวัดจะมีปริมาณฝนตกน้อย และไม่ค่อยสม่ำเสมอ โดยเฉพาะแล้วในปีหนึ่ง ๆ จะมีฝนตก 100 วัน ปริมาณฝนเฉลี่ย 1,200-1,400 มิลลิเมตรต่อปี อุณหภูมิต่ำสุดประมาณ 10 องศาเซลเซียส สูงสุดประมาณ 40 องศาเซลเซียส เฉลี่ยประมาณ 26-28 องศาเซลเซียส

ความชื้นสัมพัทธ์เฉลี่ยร้อยละ 66-73 ในเดือนกุมภาพันธ์มีปริมาณความชื้นสัมพัทธ์ร้อยละ 62.24 และปริมาณความชื้นสัมพัทธ์จะเพิ่มขึ้นในเดือนพฤษภาคมเป็นร้อยละ 71.95 ปริมาณความชื้นสัมพัทธ์เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงเดือนสิงหาคม ซึ่งปริมาณความชื้นสัมพัทธ์สูงสุดวัดได้ในเดือนสิงหาคมที่ร้อยละ 78.16 เนื่องจากเข้าสู่ฤดูฝน

หลังจากนั้นปริมาณความชื้นสัมพัทธ์จะลดลงช่วงสิ้นสุดฤดูฝนในเดือนตุลาคมถึงธันวาคม โดยมีปริมาณความชื้นสัมพัทธ์ร้อยละ 73.80, 68.67 และ 66.45 ตามลำดับ เนื่องจากเป็นช่วงเข้าสู่ฤดูแล้ง

ค่าศักยภาพการคายระเหยน้ำในจังหวัดศรีสะเกษจะแปรผันไปตามฤดูกาล กล่าวคือในเดือนมกราคม มีค่าศักยภาพการคายระเหยน้ำ 117.89 มิลลิเมตร ค่าศักยภาพการคายระเหยน้ำจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเมื่อเข้าสู่ฤดูร้อน ในเดือนมีนาคมมีค่าศักยภาพการคายระเหยน้ำอยู่ที่ 146.30 มิลลิเมตร ซึ่งเป็นค่าสูงสุด และในเดือนเมษายนมีค่าศักยภาพการคายระเหยน้ำอยู่ที่ 142.23 มิลลิเมตร หลังจากนั้นค่าศักยภาพการคายระเหยน้ำได้ลดต่ำลงในเดือนพฤษภาคมเนื่องจากเข้าสู่ฤดูฝน โดยมีค่า 122.65 มิลลิเมตร ค่าศักยภาพการระเหยน้ำต่ำสุดอยู่ในเดือนกันยายนซึ่งมีค่า 85.93 มิลลิเมตร จากนั้นค่าจะเพิ่มปริมาณขึ้นเมื่อสิ้นสุดฤดูฝนในเดือนตุลาคมถึงธันวาคม

ความหลากหลายทางชีวภาพ

พื้นที่ตอนใต้ของจังหวัดในเขต อำเภอกันทรลักษ์ อำเภอกันทรลักษ์ อันเป็นแนวเทือกเขาพนมดงรัก ตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา เป็นอาณาบริเวณที่มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์และมีธรรมชาติอันเป็นระบบนิเวศที่เหมาะสมต่อการอยู่อาศัยของสัตว์ป่าหลายชนิด สัตว์ป่าจำนวนมากในพื้นที่นี้จัดเป็นสัตว์ป่าหายากที่ใกล้สูญพันธุ์ เช่น กูปรี หรือโคไพร หรือวัวป่า ซึ่งมีรายงานว่าปริมาณหลงเหลืออยู่น้อยมาก ด้วยเหตุนี้ ทางราชการจึงได้ประกาศจัดตั้งเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษและพื้นที่รอยต่อกับจังหวัดใกล้เคียง (สุรินทร์-อุบลราชธานี) ได้แก่ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยศาลา, เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าพนมดงรัก, เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยทับทัน-ห้วยสำราญ และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่ายอดโดม

ป่าไม้และพื้นที่อนุรักษ์

ลักษณะป่าไม้ของจังหวัดศรีสะเกษ ส่วนใหญ่เป็นป่าโปร่ง ประกอบด้วยป่ายาง ไม้เต็ง ไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้กระบาก และไม้เบญจพรรณ จังหวัดศรีสะเกษมีพื้นที่ป่าไม้แยกเป็นป่าอนุรักษ์ (3 แห่ง 472,075 ไร่) ป่าสงวน (4 ป่า 92,042 ไร่) ป่าชุมชน (อยู่ในเขตป่าสงวน 25,621 ไร่, ป่าไม้ 1,845 ไร่, ป่าสาธารณประโยชน์ 7,094 ไร่) ป่าเศรษฐกิจ (Zone E: 825,246 ไร่) พื้นที่ป่าไม้ที่สมบูรณ์ร้อยละ 11.67 ของพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ

แร่ธาตุและทรัพยากรธรณี

โครงสร้างทางธรณีวิทยา ตลอดจนลักษณะทางธรณีสัณฐานและประวัติด้านธรณีวิทยา พบว่าในเขตพื้นที่สูงทางตอนใต้ของจังหวัดได้แก่แนวพรมแดนไทย-กัมพูชา บริเวณอำเภอกันทรลักษ์และอำเภอขุนหาญ เป็นแหล่งกำเนิดแร่ธาตุอันเป็นทรัพยากรธรณีที่มีศักยภาพเชิงอุตสาหกรรมและเศรษฐกิจหลายชนิด ผลการสำรวจทางธรณีวิทยาพบว่าในพื้นที่อำเภอดังกล่าวของจังหวัดศรีสะเกษเป็นแหล่งแร่ธาตุและทรัพยากรธรณีชนิดต่างๆ ที่สำคัญประกอบด้วยหินอุตสาหกรรมชนิดหินปูนเพื่อการก่อสร้าง และรัตนชาติที่สำคัญได้แก่ พลอยสีแดงหรือสีแดงตะแบก, โกเมน, แซฟไฟร์, ทับทิม และเพทาย ตลอดจนพลอยอื่นๆ เช่น พลอยน้ำค้างและโอลิวีน แหล่งแร่พลอยที่สำคัญได้แก่พื้นที่บ้านด่าน อำเภอกันทรลักษ์ และพื้นที่เชิงเขาพนมดงรักในเขตอำเภอขุนหาญ ซึ่งเป็นแหล่งแร่รัตนชาติขนาดใหญ่ที่กรมทรัพยากรธรณียังไม่ได้เปิดสัมปทานให้มีการดำเนินการพัฒนาเชิงเศรษฐกิจ

ส่วนพื้นที่ทางตอนเหนือของจังหวัด เป็นแหล่งทรายและกรวดแม่น้ำเพื่ออุตสาหกรรมการก่อสร้างในจังหวัดศรีสะเกษและจังหวัดใกล้เคียง โดยแหล่งผลิตที่สำคัญได้แก่พื้นที่ฝั่งแม่น้ำมูลในหลายอำเภอ เช่น อำเภอสีลาสาท อำเภอราชีไศล อำเภอเมืองศรีสะเกษ อำเภอขามเฒ่า และอำเภอกันทรารมย์ นอกจากนี้ พื้นที่ทางตอนเหนือยังเป็นแหล่งแร่เกลือหินและโพแทช ซึ่งมีปริมาณสำรองเพียงพอและมีศักยภาพเชิงเศรษฐกิจ แร่ดังกล่าวพบมากในเขตอำเภอสีลาสาท อำเภอราชีไศล อำเภอขามเฒ่า และบางส่วนของอำเภอบึงบูรพ์ อำเภอเมืองศรีสะเกษ และอำเภอกันทรารมย์

นอกเหนือจากแร่ข้างต้นแล้ว หลายพื้นที่ของจังหวัดศรีสะเกษ ทั้งตอนเหนือ ตอนกลางและตอนใต้ ยังเป็นแหล่งแร่ศิลาแลงหรือดินแลงและแร่ดินเหนียว ซึ่งมีปริมาณสำรองและศักยภาพเหมาะสมสำหรับอุตสาหกรรมก่อสร้างรวมทั้งอุตสาหกรรมประเภทอื่นๆ เช่น อุตสาหกรรมอิฐและดินเผา แหล่งแร่ที่สำคัญครอบคลุมพื้นที่อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ อำเภอบึงบูรพ์ อำเภอโนนสูง อำเภอศรีรัตนะ อำเภอขุนหาญ และอำเภอกันทรลักษ์